

YU ISSN -0354-6497
UDK 949.71

ИНСТИТУТ
ЗА НОВИЈУ
ИСТОРИЈУ
СРБИЈЕ

1/2011.

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

БЕОГРАД, 2011.

Никола Пашић 1918–1926: крај једне каријере
Архитектура руских емиграната у Србији
Логори за фолксдојчере у Хрватској
Бугарска и криза око Бихаћа 1993. године
Грађа, прикази, информације

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

1/2011.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2011.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

АУТОРИ

Главни и одговорни уредник –

Editor-in-chief

Др Миле Бјелајац

Ненад Миленовић

истраживач сарадник

Историјски институт, Београд

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Мира Радојевић

Др Дубравка Стојановић

Др Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)

Др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Гајгер (Загреб)

Др Светозар Рајак (Лондон)

Др Драган Новаковић

виши научни сарадник

Министарство вера и дијаспоре, Београд

Др Владимир Гајгер

виши научни сарадник

Хрватски институт за повијест, Загреб

Др Бисер Банчев

Балконолошки институт, Софија

Гордана Кривокапић Јовић

виши научни сарадник

Институт за новију историју Србије, Београд

Др Мирослав Свирчевић

научни сарадник

Балканолошки институт, Београд

Др Горан Милорадовић

научни сарадник

Институт за савремену историју, Београд

Др Срђан Цветковић

научни сарадник

Институт за савремену историју, Београд

Секретар редакције –

Editorial secretary

Др Петар Драгишић

Лектура

Јелица Војиновић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира

Министарство просвете и науке

Републике Србије

На основу мишљења Министарства просвете и науке Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

УДК 72(=161.1)(497.11)"1919/1941"
72.071(=161.1)(497.11):929
316.72:323.1(497.11)"1919/1941"

Prof. dr Aleksandar IGNJATOVIĆ
Arhitektonski fakultet, Beograd

RAZLIKA U FUNKCIJI SLIČNOSTI: ARHITEKTURA RUSKIH EMIGRANATA U SRBIJI IZMEĐU DVA SVETSKA RATA I KONSTRUKCIJA SRPSKOG NACIONALNOG IDENTITETA¹

APSTRAKT: *U ovom radu se analizira značaj ruske emigracije u procesu uobličavanja srpskog nacionalnog identiteta u složenom političkom i ideološkom kontekstu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine Jugoslavije). Ovakva analiza prevazilazi okvire pojedinačnih naučnih disciplina i ukazuje na zamašne ideološke dimenzije. U radu se razmatra odnos srpskog identiteta naspram identiteta drugih zajednica u Jugoslaviji posebno sličnosti i razlike sa zamišljenim, jedinstvinim korpusom ruskih emigranata i njihove kulture. O ovom zahvatu sudonošenja, u kome se prepliću bliskosti i razlike, svedoče brojni arhitektonski projekti i građevine, spomenici i reprezentativne državne palate čiji su autori bili ruski arhitekta emigranti. Tumačenja arhitekture ruskih emigranata pomaže da se utvrde neki od karakterističnih sadržaja srpskog nacionalnog identiteta: od trijumfalizma i legitimacije ekspanzionizma i imperijalne vlasti, preko otklona od komunizma, do mučeništva i pravoslavne duhovnosti.*

Ključne reči: *ruski emigranti, arhitektonska kultura, nacionalni identitet, nacionalizam, imperijalna vladavina*

Kada je prvog decembra 1918. izvršeno ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničku državu, čije su granice konačno utvrđene Versajskim mirovnim ugovorom 1919–1920, bio je to ne samo formalni čin koji je dao legitimitet ideji o troimenoj jugoslovenskoj naciji, već je time podstaknut i važan proces

¹ Ovaj tekst je rezultat rada na projektu „Srpska umetnost XX veka – nacionalno i Evropa”, br. proj. 177013, koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

rekonstruisanja identiteta južnoslovenskih etničkih grupa. Prvi put u modernoj istoriji, srpska nacionalna zajednica bila je uokvirena jedinstvenim političkim prostorom koji je narednih decenija postao poprište međuetničkih sukoba i nadmetanja u različitim aspektima politike i kulture. U novom jugoslovenskom kontekstu Srbi, Hrvati i Slovenci, našli su se pod prinudom objedinjavanja granica sopstvenih identiteta, istovremeno sa utvrđivanjem međusobnih razlika po brojnim linijama podela – istorije, jezika, religije, materijalne kulture, političkih tradicija. U tom složenom procesu, srpsku nacionalnu zajednicu, koja je brojala oko 40 odsto stanovništva nove države, od čega je svega polovina predstavljala žitelje nekadašnje Kraljevine Srbije,² objedinjavala je pravoslavna veroispovest, a razlike između Srba iz pojedinih krajeva Jugoslavije, koji su do 1912, odnosno 1918. pripadali Kraljevini Srbiji, i „Srba prečana” iz različitih delova nekadašnje Austro-Ugarske bile su gotovo isto toliko velike kao i međusobne razlike između Južnih Slovena.³ U kontekstu oštih kulturnih razlika, temeljan zahvat nacionalne unifikacije Srba podrazumevao je niz strateških mehanizama diskurzivne normalizacije srpskog nacionalnog identiteta, u čemu je najznačajniju, iako ne i jedinu ulogu zadobilo formiranje jedinstvene Srpske pravoslavne crkve.⁴

Istovremeno sa nacionalnom unifikacijom, kao njen integralni deo, došlo je do procesa koji je bio od velikog značaja za uobličavanje sadržine i profilisanje granica srpskog nacionalnog identiteta, kao i za docnije ocene političke, ideološke i kulturne dimenzije nacionalne emancipacije Srba u periodu između dva svetska rata. U pitanju su bile masovne migracije stanovništva sa prostora nekadašnje carske Rusije, zahvaćene građanskim ratom 1917–1921.⁵ Jedna desetina od ukupno dva miliona izbeglog stanovništva prešla je u tri izbeglička talasa preko prostora Balkanskog poluostrva, od čega se njih oko 40.000 zadržalo u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.⁶ Iako je etnička, religijska, socijalna i politička struktura emigranata bila veoma složena, činjenica da je najveći broj pripadao ruskoj naciji i pravoslavnoj verskoj zajednici imala je presudan učinak na njihovo pozicioniranje unutar novostvorene južnoslovenske kraljevine,

² H. Sundhaussen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2009, 273; S. K. Pavlović, *Srbija: istorija iza imena*, Beograd, 2004, 142–143; I. Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca, 1984, 58.

³ S. K. Pavlović, *loc. cit.*; H. Sundhaussen, *op. cit.*, 274–275.

⁴ R. Veselinović, „Ujedinjenje pokrajinskih crkava i vaspostavljanje Srpske patrijaršije”, *Srpska pravoslavna crkva 1920–1970*, Beograd, 1971, 13–35; R. Radić, *Država i verske zajednice*, tom I, Beograd, 2002, 20–22; B. Gligorijević, „Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje Srpske patrijaršije u Jugoslaviji”, *Istorija XX veka*, 15, 2 (1997), 7–18.

⁵ M. Raëff, *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919–1939*, Oxford, 1990. Videti: J. Smele, *Russian Revolution and Civil War 1917–1921: An Annotated Bibliography*, London, 2006), 319–329.

⁶ M. Jovanović, *Ruska emigracija na Balkanu 1920–1940*, Beograd, 2006, 155–157; idem, *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevinu SHS*, Beograd, 1996. Cf. M. Sibinović, „Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka – značaj, okviri i perspektive proučavanja”, *Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka*, tom I, Miodrag Sibinović et al. (prir.), Beograd, 1994, 5.

kao i na interpretaciju odnosa koje su lokalne sredine razvile spram pridošlica. Državna vlast i Srpska pravoslavna crkva formalno su omogućili da „ruske izbeglice“, kako su emigranti oficijelno nazvani, dobiju pravnu zaštitu kao izdvojena grupacija stanovništva i da institucionalno ostvare ideju „Zagranične Rusije.“⁷

Osnovna teza ovog rada sastoji se u ispitivanju značaja ruske emigracije kao mobilizacione moći za uobličavanje srpskog nacionalnog identiteta u složenom političkom i ideološkom kontekstu Kraljevine Jugoslavije. U različitim disciplinarnim režimima ideja o srpskom identitetu naspram identiteta drugih etničkih zajednica u Jugoslaviji bila je potpomognuta uspostavljanjem niza sličnosti i razlika naspram zamišljenog jedinstva korpusa ruskih emigranata i njihovoj kulturi. O ovom zahvatu suodnošenja, u kome se prepliću bliskosti i razlike, svedoče i brojni arhitektonski spomenici koje je u međuratnom periodu podizala ruska izbeglička zajednica u Beogradu i Srbiji.

Unutar dominantne tradicije mišljenja srpske intelektualne i političke elite, centriranje kolektivnog identiteta Rusa-emigranata, kao jednovremeno bliskih i različitih u odnosu na Srbe, odvijalo se simultano sa uobličavanjem predstava o konstitutivnim etničkim grupama u državi – pre svega o Hrvatima i Slovencima. Međutim, iako je mehanizam bio sličan, uspostavljenje linije podela naspram različitih „drugih“ bile su kvalitativno različite i zasnivale su se na sistemu kulturnog uopštavanja. O tome najbolje govore diferencije koje su uspostavljene u historiografiji između odnosa ruskih emigranata i lokalnog stanovništva u različitim jugoslovenskim sredinama u kojima je dominiralo srpsko i, s druge strane, hrvatsko ili slovenačko stanovništvo. Stereotipna uopštavanja o Rusima kao „srpskoj pravoslavnoj braći“, neretko prisutna i u govoru o arhitekturi, uz „osećanje da [u novoj sredini] rade u svojoj zemlji, za svoj narod i za svog zaštitnika i vladara“,⁸ po pravilu su utvrđivana odnosom nesrba prema emigrantima, kao simboličkoj reprezentaciji odnosa drugih prema jedinstvenom – iako u stvarnosti duboko podeljenom – srpskom nacionalnom korpusu. Isticanje nejednakog odnosa prema Rusima u različitim jugoslovenskim sredinama imalo je sistemsku ulogu utvrđivanja i monumentalizovanja kulturne razlike tih sredina naspram ideje monolitnog srpskog identiteta. S druge strane, bio je to način da se uobličiti etnički i kulturno raznorodno, ali ideološki objedinjeno telo „drugog“.⁹

⁷ Imaginarna „Zagranična Rusija“ važan je topos u kulturi emigrantske populacije, koji je označavao ideju kontinuiteta kulturnih i društvenih tradicija carske Rusije u rasejanju. Ta je virtuelna Rusija „predstavljala [...] imaginarni svet Rusa izvan Rusije, svet bez svojih teritorija i državnih granica, ali svet koji je držao do svojih posebnosti, predstavljao celinu i u najvećem procentu se trudio da živi kao celina sa unutrašnjim jedinstvom, institucijama [...]“: M. Jovanović, *Ruska emigracija*, 281.

⁸ M. Jovanović, „Kralj Aleksandar i ruski umetnici“, *Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka*, tom I, 97.

⁹ Održavanje ovog toposa, poduprto svedočenjima samih izbeglica, opšte je mesto istorijskih prikaza o ruskim emigrantima u jugoslovenskoj sredini. Videti: M. Jovanović, *Ruska emigracija na Balkanu 1920–1940*, 246, 247–249; M. Sibinović, *op. cit.*, 15.

Uspostavljanje sistema kulturnih razlika predstavljalo je okosnicu name-tanja vrednosti u jugoslovenskom društvu koje su u najvećoj meri sprovodile vladajuće političke elite iz Srbije naspram konkurentskih etničkih zajednica. Specifičan sistem vrednosti zasnovan na „oslobodilačkoj kulturi“, potvrđen kom-paracijama između različitih drugih, trebalo da legitimise političku agendu nacionalne unifikacije, kao i rigidan politički centralizam države. Kroz odnos prema „Rusima“, kao spoljašnjim „drugima“, koji su za razliku od unutrašnjih „drugih“ bili suštinski bliski po više različitih aspekata – od rasnih osobenosti do kulture, tradicije i istorije, profilisao se odnos prema (često neimenovanim) nacional-nom neprijatelju, uprkos činjenici da je deklarativno i zakonski bio stopljen sa Srbima u jedno, „troimeno“ nacionalno telo. U korenu tog mehanizma ležala je konstitutivna ideja o bližnjem kao neprijatelju,¹⁰ kao i o etničkom identitetu koji se konstruiše kao naturalizacija političkih razlika. Stoga je konstrukcija „Rusa“ sa takvim kontekstom, kao istovremeno bliskih i različitih, predstavljala način da se uobličeni virtuelno nacionalno telo Srba, kao svojevrzni identitetski model pomoću kojeg su uspostavljeni složeni odnosi prema drugim etničkim skupinama u okviru prve jugoslovenske države.

Dosadašnja istraživanja ukazala su da je na prostoru današnje Srbije bilo aktivno preko 70 ruskih arhitekata emigranata koji su na različite načine participirali u arhitektonskoj kulturi Kraljevine Jugoslavije.¹¹ Najveći broj gra-ditelja angažovale su državne institucije – pre svega Ministarstvo građevina koje je uposlilo Nikolaja Petroviča Krasnova,¹² Vasilija Mihailoviča Androsova,¹³ Vi-ktora Viktoroviča Lukomskog,¹⁴ Valerija Vladimiroviča Staševskog,¹⁵ kao i niz

¹⁰ G. Anidjar, *Jevrejin, Arapin: istorija neprijatelja*, Beograd, 2006, 22 ff.

¹¹ M. Jovanović, *op. cit.*, 428. U historiografiji su prisutne različite ocene o broju ruskih arhitekata emigranata koji su delovali u Kraljevini Jugoslaviji, bez tačnog navođenja izvora. Videti: G. Gordić i V. Pavlović Lončarski, *Ruski arhitekti u Beogradu*, katalog izložbe, Beograd, n. d., 4 (navodi se pedeset arhitekata); A. Kadijević, „Izložbe ruskih arhitekata u Beogradu između dva svetska rata“, *Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka*, tom I, 298 (šezdeset arhitekata); idem, „O radu ruskih arhitekata u Južnoj Srbiji u periodu između dva svetska rata“, *Leskovački zbornik*, br. XLI (2001), 245 (preko četiri stotine ruskih graditelja, arhitekata i građevinskih inženjera). Cf. T. Milenković, *Ruski inženjeri u Jugoslaviji: 1919–1941*, Beograd, 1997.

¹² Ž. Škalamera, „Arhitekta Nikola Krasnov (1864–1939)“, *Sveske Društva istoričara umetnosti Srbije*, VII, 14 (1983), 109–129; A. Kadijević, „Prilog proučavanju dela arhitekta Nikole Krasnova u Jugoslaviji (1922–1939)“, *Saopštenja*, XXVI (1994), 184–190; idem, „Rad Nikolaja Krasnova u Ministarstvu građevina Kraljevine SHS/Jugoslavije u Beogradu od 1922. do 1939. godine“, *Godišnjak grada Beograda*, XLIV (1997), 221–255.

¹³ A. Kadijević, „Vasilije Mihailovič Androsov (1872–1944), projektant Crkve sv. Konstantina i Jelene u Požegi“, *Užički zbornik*, 29 (2005), 199–223.

¹⁴ A. Kadijević, „Beogradski period rada arhitekta Viktora Viktoroviča Lukomskog (1920–1943)“, *Godišnjak grada Beograda*, XLV–XLVI (1998–1999), 115–131.

¹⁵ M. Đurđević, „Prilog proučavanju delatnosti arhitekta Valerija Vladimiroviča Staševskog u Beogradu“, *Godišnjak grada Beograda*, XLV–XLVI (1998–1999), 151–170.

drugih.¹⁶ Ruski graditelji bili su uposleni i u drugim ministarstvima Kraljevine – poput Vasilija (Vilhelma) Baumgartena¹⁷ i Nikole Vinogradova koji su radili pri Ministarstvu vojske,¹⁸ kao i u opštinskim upravama, a mnogi su delovali kao samostalni projektanti, poput Romana Nikolajeviča Verhovskoja,¹⁹ Andreja Vasiljeviča Papkova,²⁰ Aleksandra Medvedeva²¹ i dr.²² Drugi su, pak, poput Grigorija Samojlova²³ i Petra Anagnostija bili profesori na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu. Ovi arhitekti ostavili su stotine građevina rasutih po čitavom prostoru Srbije, a njihova savremena ocena nedvojbeno je utvrdila da arhitektura ruskih emigranata pripada različitim oblikovnim idiomima – od „istoricističkog akademizma“ i „modernizovanog akademizma“, do tzv. srpsko-vizantijskog stila. Međutim, činjenica da je u historiografiji arhitektura ruskih emigranata u istom izdvojena kao posve specifična svedoči o važnom mehanizmu u kome arhitektura funkcioniše ne kao estetska, umetnička, autonomna kategorija, već kao konstitutivni deo ideoloških i političkih procesa. Naime, postoji pravilo da se arhitektura istoricizma koju su projektovali i podizali ruski emigranti tumači kao sasvim različita u odnosu na arhitekturu istog stilskog usmerenja domaćih graditelja, uprkos činjenici da je uspostavljanje oštih distinkcija, baziranih na stilskim, formalnim, tipološkim ili morfološkim osobenostima arhitekture, u velikoj meri nedovoljno potkrepljeno. Uobičajeni zaključci da se „specifična varijanta ruskog akademizma razlikovala [...] u velikoj meri od klasicističkih ostvarenja mlađe generacije srpskih arhitekata“,²⁴ vode poreklo od starije

¹⁶ Videti: S. Toševa, „Rad ruskih arhitekata u Ministarstvu građevina u periodu između dva svetska rata“, *Godišnjak grada Beograda*, LI (2004), 169–180.

¹⁷ M. Đurđević, „Arhitekt Vasilij (Vilhelm) Fjodorovič Baumgarten“, *Godišnjak grada Beograda*, LI (2004), 183–190; A. Kadijević, „O radu ruskih arhitekata u Južnoj Srbiji u periodu između dva svetska rata“, *Leskovački zbornik*, XLI (2001), 246–249; M. Prosen, „75 godina Ruskog doma u Beogradu“, *Nasleđe*, IX (2008), 211–220.

¹⁸ A. Kadijević, „Uloga ruskih emigranata u beogradskoj arhitekturi između dva svetska rata“, 134.

¹⁹ A. Kadijević, „Beogradski opus arhitekta Romana Nikolajeviča Verhovskoja (1920–1941)“, *Nasleđe*, II (1999), 33–40.

²⁰ M. Milovanović, „Andrej Vasiljevič Papkov“, *Rusi bez Rusije. Srpski Rusi*, Beograd, 1994, 266–272; M. Đurđević, „Arhitekt Andrej Vasiljevič Papkov“, *Godišnjak grada Beograda*, LII (2005), 297–309; M. Ceranić, „Delatnost arhitekta Andreja Vasiljeviča Papkova u Beogradu (1925–1951)“, *Nasleđe*, VIII (2007), 71–84.

²¹ Videti: A. Keković, Z. Čemerkić, *Moderna Niša 1920–1941*, Niš, 2006.

²² Videti: A. Kadijević, „Rad arhitekata Julijana Djupona i Vseolda Tatarinova u jugoistočnoj Srbiji“, *Leskovački zbornik*, XXXVIII (1998), 137–142; idem, „Rad arhitekta Ivana Afanasjeviča Rika u Jugoslaviji između dva svetska rata“, *Saopštenja*, XXX–XXXI (1998–1999), 233–237; V. Mitrović, „Novosadski opus arhitekta Konstantina Petroviča Parisa“, *DaNS*, 40 (2002), 42–45.

²³ M. Milovanović, „Arhitekta Grigorije I. Samojlov“, *Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka*, tom I, 308–314; M. Prosen, „Prilog poznavanju beogradskog opusa Grigorija I. Samojlova“, *Nasleđe*, III (2001), 89–104;

²⁴ S. Toševa, „Kapitalna dela ruskih arhitekata u Beogradu“, *Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka*, tom I, 306.

istoriografske tradicije,²⁵ istovremeno predstavljajući uslov i opravdanje izdvajanja arhitekture ruskih emigranata kao nezavisnog korpusa. Pri tome su kvalifikacije u strogim arhitektonskim analizama – u kojima se kao opšte mesto „prepoznatljivih karakteristika²⁶ ruskog akademizma“²⁷ izdvaja „monumentalnost“²⁸ – komplementirane uopštenim ali krajnje simptomatičnim zaključcima o „slovenskoj emotivnosti“²⁹ i „ruskom duhu“³⁰ arhitekture ruskih graditelja, simultano sa ocenama o „gostoprilstvu srpskog naroda“³¹ „gostoljubivoj i pravoslavnoj sredini“³² „bratskom’ Beogradu“³³ itd.

Iza neprestanog održavanja kulturne razlike, koja je definisala unutrašnju konfiguraciju sistema vrednosti i identiteta unutar jugoslovenskog društva između dva svetska rata, stajao je zamašan sistem kulturoloških uloga. One su pre svega bile operativni deo diskurzivne konstrukcije srpskog nacionalnog identiteta, ukazujući na nazore elita o značaju i statusu Srbije i Srba u novoformiranoj jugoslovenskoj državi i troimenoj naciji. Arhitektura ruskih emigranata bila je operativna u stvaranju predstave o novoj jugoslovenskoj državi kao svojevrsnoj imperiji sa jednim centrom moći i jednom reprezentativnom metropolom.³⁴ Već

²⁵ B. Nestorović, „Postakademizam u arhitekturi Beograda (1919–1941)“, *Godišnjak grada Beograda*, XX (1973), 339–379; Ž. Škalamera, „Arhitekta Nikola Krasnov“, 109–129. Za drugačije stavove videti: Z. Manević, *Srpska arhitektura 1900–1970*, katalog izložbe, Beograd, 1972, 17–18.

²⁶ A. Kadijević, „Beogradski opus arhitekta Romana Nikolajeviča Verhovskoja (1920–1941)“, *Nasleđe*, II (1999), 34.

²⁷ A. Kadijević, M. Đurđević, „The Architecture of Russian Emigrants in Yugoslavia in the Period Between the World Wars“, *Spatium*, 3 (1998), 19.

²⁸ S. Toševa, *op. cit.*, 302; Cf. idem, „Rad ruskih arhitekata u Ministarstvu građevina u periodu između dva svetska rata“, *Godišnjak grada Beograda*, LI (2004), 178; A. Kadijević, M. Đurđević, *op. cit.*, 18; A. Kadijević, „Uloga ruskih emigranata u Beogradskoj arhitekturi između dva svetska rata“, *Godišnjak grada Beograda*, XLIX–L (2002–2003), 132; idem, „Pogled na akademizam u srpskoj arhitekturi (sredina XIX – sredina XX veka), *Estetika arhitekture akademizma (XIX–XX vek)*, Beograd, 2005, 353; M. Đurđević, „Arhitekt Andrej Vasiljevič Papkov“, 306; M. Prosen, „Prilog poznavanju beogradskog opusa Grigorija I. Samojlova“, 89. Analitički postupak ukazivanja na diskinkciju arhitekture ruskih emigranata podrazumeva i navođenje pojedinih arhitektonskih motiva, kao i opštih kompozicionih postupaka. Videti: A. Kadijević, „Beogradski period rada arhitekta Viktora Viktoroviča Lukomskog (1920–1943)“, *Godišnjak grada Beograda*, XLV–XLVI (1998–1999), 128–129.

²⁹ „Skloni eklektizmu, stvarali su sa puno slovenske emotivnosti, kojom su ublažavali strogost hijerarhizovane akademske morfologije, potencirajući kontrastne i siluetne vrednosti arhitektonskih sklopova“: A. Kadijević, „Uloga ruskih emigranata u Beogradskoj arhitekturi“, 140.

³⁰ M. Prosen, „75 godina Ruskog doma u Beogradu“, 214.

³¹ S. Toševa, „Rad ruskih arhitekata u Ministarstvu građevina“, 171. O Srbiji kao „drugoj domovini“ koja je ruske emigrante „svesrdno prihvatila“ videti: A. Kadijević, „Uloga ruskih emigranata u Beogradskoj arhitekturi“, 132.

³² M. Prosen, *op. cit.*, 212.

³³ A. Kadijević, „Uloga ruskih emigranata u Beogradskoj arhitekturi“, 131.

³⁴ O politici i kulturi imperijalne vladavine u modernim nacionalnim državama videti: Miller, A. and Rieber, A. J. (eds.), *Imperial Rule*, Budapest and New York, 2004.

sama činjenica da su najznačajnije upravne zgrade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca projektovani ili podigli ruski arhitekti emigranti koji su uživali personalnu zaštitu jugoslovenskog monarha i imali niz privilegija, nesumnjivo svedoči o potrebi režima da se legitimiše pozivanjem na arhitektonski vokabular zasnovan na uobičajenim toposima imperijalne reprezentativne kulture. „Državni arhitekti“³⁵ – kako su lakonski nazvani u istoriografiji – ruski graditelji bili su zaslužni za niz monumentalnih upravnih palata državnih ministarstava podignutih u središtu Beograda, posebno u Ulici Kneza Miloša koja je u međuratnom periodu funkcionisala kao svojevrsna „državna, odnosno imperijalna osovina“.³⁶ Nova monumantalna zdanja utvrdila su opšti karakter ovog urbanog poteza, materijalizujući ideju centra nove imperijalne vlasti duboko ušančene u dugu tradiciju reprezentacije politike ekspanzionizma. Palata Ministarstva finansija Nikole Krasnova (1925–1928),³⁷ kao i njegova palata Ministarstva šuma i rudnika i Ministarstva poljoprivrede i voda (1923–1928),³⁸ odgovarale su potrebama državne reprezentacije kao sedišta imperijalne uprave koja vrši zahvat civilizovanja svojih teritorijalnih akvizicija na periferiji.³⁹ „Novooslobođeni krajevi“ – pre svega šumama i rudom bogata Bosna i Hercegovina, Kosovo i Metohija te Makedonija – postali su istinske unutrašnje kolonije, a zahvat kolonizacije na simboličkoj je ravni uspešno reprezentovan ne samo „kolonijalnom“ arhitekturom,⁴⁰ već i „imperijalnom“ arhitekturom metropolskog sedišta koju su gradili i Krasnov i drugi ruski arhitekti.⁴¹ Slično se može reći i o pompeznoj palati Generalštaba ruskog arhitekta Viljema Baumgartena (1924–1928),⁴² koja je kao „ponos Beograda“⁴³ osmišljena da predstavlja integralni deo ove jedinstvene retoričke celine. Tako je formiran urbani potez koji je započinjao masivnom palatom Glavne pošte i Poštanske štedionice, čiju je fasadu, po nalogu srpskih političkih elita,

³⁵ Z. Manević, *Srpska arhitektura 1900–1970*, 17; G. Gordić, V. Pavlović Lončarski, *Ruski arhitekti u Beogradu*, 4; S. Toševa, „Kapitalna dela ruskih arhitekata u Beogradu“, 306.

³⁶ A. Ignjatović, „Architecture, Urban Development, and the Yugoslavization of Belgrade, 1918–1941“, *Centropa*, IX, 2 (2009), 110–126.

³⁷ A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd, 2007, 339 ff.

³⁸ S. Vladislavljević, „Zgrada Ministarstva poljoprivrede i voda i Ministarstva šuma i rudnika, *Godišnjak grada Beograda*, XLIV (1997), 207–219. O predstavljanju „snage novostvorene države“ putem arhitekture ove zgrade videti: G. Gordić, V. Pavlović Lončarski, *op. cit.*, 14.

³⁹ Cf. A. Ignjatović, *op. cit.*, 343 f.

⁴⁰ A. Ignjatović, „Periferna imperija, unutrašnja kolonizacija: jedan istorijski primer“, *Vizura*, I, 1 (2008), 148–163.

⁴¹ Željko Škalamera je dobro uočio upravo tu imperijalističku agendu koju, uz retke izuzetke, docnija istoriografija zanemaruje. Videti: Ž. Škalamera, *op. cit.*, 120; A. Kadijević, „Beogradski period rada arhitekta Viktora Viktoroviča Lukomskog“, 117; I. Sretenović, „Zgrada Jugoslovenskog drmskog pozorišta: 'od manježa do savremenog teatra'“, *Nasleđe*, V (2004), 74.

⁴² S. Marković et al., *Stari Generalštab*, katalog izložbe, Beograd, 2010; G. Gordić, V. Pavlović Lončarski, *op. cit.*, 26; M. Đurđević, „Arhitekt Vasilij (Vilhelm) Fjedorovič Baumgarten“, 183–185.

⁴³ M. Borisavljević, „Arhitekt ili inženjer“, *Pravda* (Beograd, 29. 5. 1928).

preoblikovao Vasilije Androsov (1930–1934).⁴⁴ „Državna osovina“ završavala se na rubovima urbanog područja grada, računajući se ka Topčideru i Dedinju i spajajući sedišta dvaju srpskih vladarskih kuća – rezidenciju Miloša Obrenovića i novi dvorski kompleks na Dedinju Aleksandra I Karađorđevića, za čiju su arhitekturu i opremanje bili zaslužni Krasnov i Sergej Smirnov.⁴⁵ Na taj način simbolički je mogla biti utvrđena scenična postavka jugoslovenske imperije sa Srbijom kao virtuelnim, ali delatnim centrom moći, bivajući dodatno legitimisana arhitektonskim vokabularom jedne autentične, iako već tada nepostojeće imperije. Prepoznat kao ruski „imperijalni klasicizam“, arhitektonski identitet ovih monumentalnih građevina sa očitim ambicijama reprezentacije političke moći metropole, dodatno je naglašen opservacijama da se u istom obliku mogao uočiti od Beograda i „Sankt Peterburga do Moskve i Odese“.⁴⁶

Konstruisanje znanja o novoj državi – putem arhiviranja njene kulture i mapiranja njene geografije – zasnivalo se na čitavom nizu parametara od kojih je arhitektura predstavljala tek deo figura ili tropa imperijalne tradicije i prikazivanja imperijalne moći. Ruski arhitekti veoma su doprineli da u novoj jugoslovenskoj zajednici monarhistička ideja dobije čvršće vizuelno i materijalno obličje. Činjenica da su „carski“ umetnici – pre svih Krasnov, Smirnov i Viktor Lukomski – bili zaslužni ne samo za dekoraciju Dedinjskog dvora, sa enterijerima koji simuliraju imperijalni ambijent moskovskog Kremlja,⁴⁷ već i zadužbine dinastije Karađorđević na Oplencu (1924–1932),⁴⁸ koja predstavlja jedno od centralnih mesta slavljenja ideje Srbije i vladarske kuće Karađorđević kao Pijemonta jugoslovenstva,⁴⁹ simbolički je legitimisala političku ideju imperijalizma i monarhizma koja se tokom međuratnog razdoblja nalazila pod konstantnim unutrašnjepolitičkim pritiskom.

Ovaj komparativistički zahvat konstrukcije srpskog identiteta u odnosu na identitet imperijalne Rusije počivao je na nekoliko sistemskih uloga. Strukturalne sličnosti između Ruske imperije, koja je nestala sa „revolucionarnim crvenim terorom“, i jugoslovenske imperije koja je, kako se ističe, urušena silama komunističke revolucije,⁵⁰ predstavljale su samo površnu, iako ne i nevažnu in-

⁴⁴ S. Mihajlov, B. Mišić, „Palata Glavne pošte u Beogradu“, *Nasleđe*, IX (2008), 239–264.

⁴⁵ M. Jovanović, „Kralj Aleksandar i ruski umetnici“, 95; G. Gordić, V. Pavlović Lončarski, *op. cit.*, 18;

⁴⁶ M. R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd, 2003, 18.

⁴⁷ Ž. Škalamera, *op. cit.*, 121, 122, 128; A. Kadijević, „Rad Nikolaja Krasnova u Ministarstvu građevina“, 235–237; G. Gordić, V. Pavlović Lončarski, *loc. cit.*

⁴⁸ A. Kadijević, *op. cit.*, 226–227.

⁴⁹ M. Jovanović, *Oplenc: Hram svetog Đorđa*, Topola, 1989; A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, 143–144.

⁵⁰ O. Đurić, *op. cit.*; A. Kadijević, „Proučavanje doprinosa ruskih emigranata u srpskoj arhitekturi dvadesetog veka“, *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, 21 (1997), 177; M. Prosen, „75 godina Ruskog doma u Beogradu“, 218.

stancu, budući da su utvrđivale standardni topos o zajedničkom komunističkom neprijatelju Rusa i Srba. Često istaknuta činjenica da među arhitektima iz Rusije koji su stvarali u međuratnoj Jugoslaviji nije bilo prihvatanja modernizma koji je, razume se, imao levičarske konotacije, govori tome u prilog. Međutim, značajnija od komunističkog iskustva bila je analogija između pozicije Rusije i Rusa u okviru nekadašnje imperije Romanovih i Srbije i Srba unutar Jugoslavije – analogija koju je potvrđivala arhitektura ruskih emigranata, potpomognuta nizom stereotipa o istorijskoj ulozi ruskog i srpskog naroda, predvodničkom i državotvornom karakteru obeju nacija, zajedničkom istorijskom iskustvu, kulturnom mesijanzmu itd. Stavovi koji dobro oslikavaju predstave srpskih elita međuratnog perioda da Rusija predstavlja „ogroman rezervoar plemena i naroda, u kome prvenstveno mesto pripada geniju ruskog naroda“⁵¹ mogli su poslužiti kao ogledalska slika odnosa u savremenoj Jugoslaviji u kojoj je političko prvenstvo pripadalo Srbima. O tome ne govori samo politička, već i arhitektonska reprezentativna kultura prve jugoslovenske države.⁵²

Pored toga, proces konstruisanja podobnog nacionalnog identiteta u Srbiji dodatno je bio utvrđen pozivanjem na imperijalnu arhitekturu ruskih emigranata koja je bila značajna za definitivni završetak procesa tranzicije iz „orijentalnog“ u „civilizovano“. „Unoseći evropski duh“⁵³ u oblikovanje Beograda i drugih gradova u Srbiji, arhitektura ruskih emigranata učvršćivala je ovaj tranzicijski topos kao važnu instancu u stvaranju ideje o Srbiji kao imperiji koja sprovodi sopstvenu *mission civilisatrice*, istovremeno se emancipujući i kultivirajući sopstvenu periferiju. Od Beograda, čija je arhitektura „zahvaljujući Rusima“, „prerasla provincijske stege i približila se kulturno razvijenijim evropskim sredinama“,⁵⁴ preko Niša koji je isto tako preobražen „od postorijentalne provincijske varoši u reprezentativan gradski centar, sa otmenom evropskom arhitekturom“,⁵⁵ do mnogih drugih gradova,⁵⁶ delatnost ruskih emigranata zadobila je izrazito emancipatorsku auru, esencijalno važnu za identitet savremene Srbije i njenu legitimizaciju kao kulturnog, a ne samo političkog centra Kraljevine Jugoslavije.

Isti sistem identifikacije ostvarivao se i kroz niz drugih aspekata, od kojih su zajedničko istorijsko iskustvo, istorijska solidarnost, egzodus i mučeništvo

⁵¹ Navod iz časopisa „Ruski arhiv“ iz 1928. Navedeno prema: M. Sibinović, *op. cit.*, 11.

⁵² A. Ignjatović, „From Constructed Memory to Imagined National Tradition“, *Slavonic and East European Review*, 88, 4 (2010), 624–651; idem, „Yugoslav National Pavilions at the Paris World Exhibitions in 1925 and 1937“, *Centropa*, 8, 2 (2008), 186–197.

⁵³ A. Kadijević, „Rad ruskih arhitekata u Ministarstvu građevina“, 180.

⁵⁴ A. Kadijević, „Uloga ruskih emigranata u beogradskoj arhitekturi“, 140.

⁵⁵ A. Kadijević, „Rad arhitekata Julijana Djupona i Vsevolda Tatarinova u jugoistočnoj Srbiji“, 140.

⁵⁶ Navode se sledeći gradovi: Niš, Leskovac, Kragujevac, Smederevo, Kraljevo, Novi Pazar, Užička Požega, Vranje, Pančevo, Priština, Cetinje i Skoplje: A. Kadijević, M. Djurdjević, *op. cit.*, 16, 21.

dve nacije često isticani u prvi plan.⁵⁷ Dva memorijala srpskim i ruskim palim vojnicima u Prvom svetskom ratu, podignuta u neposrednoj blizini jedan naspram drugog na Novom groblju u Beogradu, predstavljaju školski primer utvrđivanja ovog komparativističkog modela identiteta. Spomenik braniteljima Beograda 1914–1915. (podignut 1931–1934) i Spomenik ruske slave (1935),⁵⁸ otkriven u slavu cara Nikolaju II i „hrabre pale braće Rusa“ centriraju srpski nacionalni identitet zasnovan na toposima oslobođenja, zajedničkog neprijatelja i zajedničkog ili komparabilnog istorijskog iskustva Rusa i Srba, i na taj način implicitno ukazuju na opravdanost analogija imperijalne Rusije i Srbije u kontekstu jugoslovenske kulture „oslobođenja i ujedinjenja“. Činjenica da je isti autor Roman Nikolajevič Verhovskoj zaslužan za projekat obe komemorativne celine dodatno govori u prilog iznete teze koja se može lakonski izraziti uobičajenom krilaticom toga vremena: „da nije bilo Rusije, ne bi bilo Srbije“.⁵⁹ Bliske ideje zastupa i piktoreskno oblikovan Spomenik na Čegru kraj Niša, koji je u čast pedesetogodišnjice oslobođenja grada podigao ruski arhitekta emigrant Julijan Djupon 1927.⁶⁰

Međutim, najznačajnija uloga koju je arhitektura ruskih emigranata zadobila u procesu konstrukcije srpskog nacionalnog identiteta predstavljala je autentična, pravoslavna duhovna kultura, zasnovana na toposu o zajedničkoj pravoslavnoj kulturi i vizantijskoj baštini i tradiciji i Rusa i Srba. U sadejstvu sa narativima o slovenskoj bratskoj solidarnosti, misionarskoj ulozi dva naroda i sličnim iskustvima bliže i dalje prošlosti, ova identifikaciona matrica obrazovala je samo središte diskurzivne konstrukcije srpskog identiteta, koja se višestruko ostvarivala preko Rusa kao simbolički izmeštenog tela nacije. Ova simbolička konstrukcija davala je nesumnjivo suštinski smisao razgranatoj aktivnosti ruskih arhitekata emigranata u projektovanju i građenju srpskih pravoslavnih crkava ne samo na prostoru Srbije, već i u svim „oslobođenim“ i „ujedinjenim“ oblastima Kraljevine Jugoslavije.⁶¹ Njihova delatnost na utvrđivanju podobne sintakse „nacionalnog stila“, zasnovane na evokaciji oblika srednjovekovne arhitekture,

⁵⁷ O analogijama između ruskog panslavizma i jugoslovenstva sa srpskim etničkim predznakom videti: B. Anzulović, *Heavenly Serbia*, New York, 1999, 63.

⁵⁸ O. Manojlović, *Tradicije prvog svetskog rata u beogradskoj javnosti 1918–1941*, rukopis magistarskog rada, Beograd, 1996, 98–99; A. Kadijević, „Beogradski opus arhitekta Romana Nikolajeviča Verhovskoj“, 35 ff.

⁵⁹ Reči Radovana Košutića, profesora Univerziteta, u izveštaju Ministarstvu prosvete 1922. Navedeno prema: M. Jovanović, *Ruska emigracija na Balkanu 1920–1940*, 235. Cf. tekst Ljube Stojanovića, predsednika Skupštine Kraljevine SHS i predsednika Državne komisije za Ruske izbeglice: *Ibid.*

⁶⁰ Videti: A. Kadijević, „Rad arhitekata Julijana Djupona i Vseolda Tatarinova u jugoistočnoj Srbiji“, 138.

⁶¹ A. Ignjatović, „Vizija identiteta i model kulture: Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918–1941“, *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, T. Cipek i O. Milosavljević, prir., Zagreb, 2007, 167–191.

ostvarivala se na različite načine – od projektovanja tipskih crkava u okviru Arhitektonskog odeljenja Ministarstva građevina,⁶² preko građenja pojedinačnih crkava u urbanim centrima, do komemorativne i memorijalne arhitekture. Vasilije Androsov bio je najplodniji među Rusima – podigao je preko stotinu crkava, od kojih se najveći broj zasniva na reinterpetaciji tzv. moravskog idioma.⁶³ Saborna crkva sv. Trojice u Leskovcu (1922–1931)⁶⁴ prva je u nizu takvih sakralnih objekata koji centriraju viziju nacionalnog identiteta, baziranu na temeljnom mitu svakog nacionalizma – mitu o autentičnosti; Crkva sv. Đorđa u Beogradu (1928–1932),⁶⁵ koju je projektovao zajedno sa Dragutinom Maslačem, reprezentativni je primer primene ovog istog modela u prestonici; ovaj je model doživeo svojevrsnu arhaizaciju u masivnoj tektonici Crkve sv. Konstantina i Jelene u Užičkoj Požezi (1929–1933),⁶⁶ kao i na monumentalnoj crkvi-kosturnici u Đakovici iz 1936,⁶⁷ sa izdvojenim zvonikom kao svojevrsnim prostornim, ideološkim ali i političkim reperom u kompleksnom kulturnom pejzažu Kosova i Metohije međuratnog vremena. Iako zamašnoj produktivnosti Androsova u pogledu crkvenog graditeljstva nije bilo pandana među ruskim arhitektima emigrantima, i drugi su ostavili nekolicinu spomenika – pre svih Grigorije Samojlov⁶⁸ i Viktor Lukomski.⁶⁹

Zajedno sa brojnim, skromno oblikovanim seoskim crkvama ne samo ruskih, već i srpskih arhitekata, koje lociraju „vizantijsku“ prirodu identiteta koji je trebalo da zastupaju, ove građevine predstavljaju upечатljiv trag diskursa koji se razbuktao u složenim političkim prilikama Kraljevine Jugoslavije. Međutim, postojeći procep u kritičkoj svesti u okviru discipline, koji zjapi između umetničkih i estetskih osobina arhitekture i zamašnih ideoloških uloga koju ona zadobija, još uvek ne dopušta da se uoči na koji je način upravo „umetnička autonomija“ arhitekture, u sopstvenom istorijskom kontekstu, legitimisala političku moć. U vremenu u kojem su ne samo ostrašćeni nacionalisti suprotstavljali izvorno slo-

⁶² S. Toševa, „Rad ruskih arhitekata u Ministarstvu građevina“, 169–180.

⁶³ Videti: V. Obrenović, *Srpska crkvena arhitektura 1918–1941 – tokovi i obeležja*, rukopis magistarske teze, Beograd, 2008, 160–193.

⁶⁴ V. Obrenović, *op. cit.*, 162–165; A. Kadijević, S. Marković, *Graditeljstvo Leskovca i okoline između dva svetska rata*, Leskovac, 1996, 31–39.

⁶⁵ V. Obrenović, *op. cit.*, 165–167; M. Janakova-Grujić, *Arhitekta Dragutin Maslač (1875–1937)*, Beograd, 2006, 62–65.

⁶⁶ A. Kadijević, „Vasilije Mihailovič Androsov“, 213–215.

⁶⁷ M. Ivanović, „Crkveni spomenici XIII–XX vek“, *Zadužbine Kosova*, Atanasije Jevtić, ur., Prizren, Beograd, 1987, 442–443.

⁶⁸ M. Prosen, „Prilog poznavanju beogradskog opusa Grigorija I. Samojlova“, 94–95; V. Obrenović, *op. cit.*, 197–199.

⁶⁹ Videti: A. Kadijević, „Arhitektura patrijaršijske zgrade u Beogradu“, *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, 18 (1994), 170–173; idem, „Beogradski period rada arhitekta Viktora Viktoroviča Lukomskog“, 125–130.

venstvo katoličanstvu,⁷⁰ već su i najviši predstavnici države smatrali da je „vera pravoslavna skladnija [...] sa karakterom slovenskim i napretkom čovečanstva, pa naposletku i sa zdravim razumom“,⁷¹ ideološka pozicija arhitekture ruskih emigranata u kontekstu izgradnje sadržine i granica srpskog nacionalnog identiteta čini se neobično značajnom i rečitom.

Summary

Prof. dr Aleksandar Ignjatović

Difference as Likeness: The Russian Émigré Architects in the Interwar Serbia and the Construction of Serbian National Identity

Key words: *Russian émigrés, architectural culture, national identity, nationalism, imperial rule*

The role of Russian emigration in the process of the construction of Serbian national identity during the perplexing ideological and political context of the 1920s and 1930s, is far beyond the scope of particular scholarly disciplines. The various disciplinary regimes produced and disseminated the idea of a Serbian identity as distinct from other South Slav identities at the same time with the establishment of a critical discourse regarding the Yugoslav Russian émigrés, who were seen as simultaneously similar to and different from Serbs. Distinguished by the variety of likenesses and differences, the discourse has been systematically constructed by the interpretation of architecture designed by Russian émigrés and spread all over the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Corresponding to the general scope of interpretation of the Russian émigrés in their new Slavic home, this segment of interwar architectural culture is symptomatic of the ideological roles and functions the Russian émigrés have. The architecture of the Russian émigrés has further reinforced the understanding of Serbian national identity within critical contexts of national crisis (both in the 1930s and in the 1990s), establishing some of the principal resources (and also the political functions) of Serbian national identity: from triumphalism, expansionism and imperial rule, to self-martyrization, anti-Communism and pious Orthodox faith. The interpretation of architecture of Russian Émigrés in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (The Kingdom of Yugoslavia) has been distinguished by a distinctly flexible and functional paradigm, based on a seemingly contradictory duality of differences

⁷⁰ J. Dučić, *Sporna pitanja Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1990, 32.

⁷¹ N. Pašić, *Sloga Srbo-Hrvata*, Đ. Stanković, prir., Beograd, 1995, 64, 123.

and similarities between Serbian and Russian national identities. The crucial ideological dimension of such interpretational paradigm, which has many features of the process of „longue durée“, is the unification of culturally dismembered Serbian national body that constantly oscillates between an external „neighbor“ and inner „enemies“.